

O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy
tadqiqot instituti doktoranti,
Pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)
e-mail: yontar7@mail.ru

ZAMONAVIY TALABA SHAXSINING MOTIVATSION SOHASINI SHAKLLANTIRISH

Ushbu maqolada zamonaviy talabalarning ta'lim samaradorligini oshirishda motivatsiyaning, psixologiyaning o'rni, olimlarimiz tomonidan yozilgan ilmiy qarashlarning tahlili, ular tomonidan berilgan ta'riflar yoritilgan bo'lib, hozirgi kunda qo'llanilish jabhalari keltirib o'tilgan. Talabalarning har qanday yoshida motivatsiyaning o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: motivatsiya, psixologiya, zamonaviy talaba, oliy ta'lim, adabiyotlar tahlili.

В данной статье описывается роль мотивации, психологии в повышении эффективности обучения современных студентов, анализ научных взглядов, написанных нашими учеными, определения, данные ими, и современное применение. Выделена роль мотивации у студентов всех возрастов.

Ключевые слова: мотивация, психология, современный студент, высшее образование, анализ литературы.

This article describes the role of motivation, psychology in improving the effectiveness of teaching modern students, the analysis of scientific views written by our scientists, the definitions given by them, and modern application. The role of motivation among students of all ages is highlighted.

Key words: motivation, psychology, modern student, higher education, literature analysis.

Kirish. Motivatsiya psixologiyasi mehnatning asosiy obyekti inson (shifokor, o'qituvchi, menejer, rahbar va boshqalar) bo'lgan ijtimoiy tipdagi kasblar vakillari uchun alohida ahamiyatga ega. Mohiyatan, inson bilan samarali ijtimoiy o'zaro munosabat (shu jumladan, bola, o'smir, yoshlar bilan ijtimoiy-pedagogik o'zaro munosabat) uning motivatsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan mumkin emas. Obyektiv ravishda mutlaqo bir xil harakatlar, shaxsning harakatlari orqasida butunlay boshqa sabablar bo'lishi mumkin, ya'ni bu harakatlarning rag'batlantirish manbalari, ularning motivatsiyasi butunlay boshqacha bo'lishi mumkin.

Asosiy qism. Zamonaviy talaba shaxsining motivatsion sohasini shakllantirish muammosi ijtimoiy rivojlanishning hozirgi sharoitida psixologiya fanida, ayniqsa, dolzarb bo'lib qolmoqda. Psixologik-pedagogika fanida shaxsiy yondashuvning o'sishi shaxsning motivatsion sohasiga, kasbiy rivojlanishda uni shakllantirish omillari, sharoitlari va vositalariga chuqur qiziqish uyg'otdi. Talaba shaxsining motivatsion sohasini o'rganish muammosi eng ko'p talab qilinadi, chunki ko'pgina qadriyat yo'nalishlarining ahamiyatini qayta baholash, jamiyatdagi o'z o'rnini qayta ko'rib chiqish, hayot natijalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish shaxs motivlarida

yashiringan bo'lib, nafaqat bilimni, balki ularni shakllantirishni boshqarishni ham talab qiladi.

Shaxsning motivatsion sohasini o'rganishning o'ziga xosligi shundan iboratki, so'nggi paytlarda psixologlar (K.A.Abulxanova-Slavskaya, E.P.Ilyin, V.G.Leontev, A.K.Markova V.D. Shadrikov va boshqalar) o'rtasida xatti-harakatlar va shaxsiyat faoliyati motivatsiyasiga qiziqish ortib borayotganiga qaramay hozirgacha bu hodisaning psixologik tabiati masalasi munozarali masalalardan biri bo'lib qolmoqda va chuqur nazariy va uslubiy o'rganishni talab qiladi. Shaxsning ehtiyoj-motivatsion sohasi qadimgi yunon falsafasi davridan boshlab, zamonaviylik davrigacha (Aristotel, I.Kant, N.A.Berdyayev, R.Dekart, M.Monten, Platon) faylasuflarning diqqat-e'tiborida bo'lgan va shunday bo'lib qoladi (G.Riker, empirik psixologiya (K.Buhler, E.Thorndike, E.Spranger, Z.Freyd, K.Levin), rus psixologiyasi tarixi (P.K.Anoxin, P.P.Blonsky, L.I.Bojovich, L.S.Vygotskiy, K.N.Kornilov), P.F. Kapterev, B.C. Merlin, I.I.Pirogov, I.A.Sikorskiy, A.A. Uxtomskiy), xorijiy psixologiya (A. Maslou, G. Allport, K. Rojers). Mahalliy va xorijiy psixologiyada "shaxsning motivatsion sohasi" toifasi ko'pchilikda shaxs kontekstida ko'rib chiqiladi [2, 3].

Motivatsiya va shaxsning motivatsion sohasini nazariy tahlil qilish va o'rganish tushunchalar va

66 metodologik asoslardan foydalanishni talab qildi. Muammoning nazariy tahlili shaxsning motivatsion sohasi umuman shaxsiy rivojlanish jarayonini belgilaydigan tarkibiy va yaxlit shakllanish ekanligi haqidagi tadqiqot gipotezasini shakllantirishga imkon berdi.

Amaliy tadqiqot shaxsning motivatsion sohasi dinamik xususiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Talaba shaxsining motivatsion sohasini shakllantirish, uning yetarli psixologik ta'sir vositalariga bo'ysunishi psixologik omillarning maqsadli ta'siri orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot birinchi kursdan beshinchi kursgacha bo'lgan davrda talaba shaxsining motivatsion sohasini shakllantirishning psixologik omillari, sharoitlari va vositalarini, ularning dinamikasini aniqladi.

Psixologiya uchun boshqa fanlar - falsafa, fiziologiya, kibernetikaga qaraganda ko'proq tabiiy til tushunchalarini izohlash zarurati mavjud. Ehtimol, bu motiv, motivatsiya tushunchasida eng aniq namoyon bo'ladi. "Umumiy psixologiya" lug'atida motivatsiya organizm faoliyatini qo'zg'atuvchi va uning yo'nalishini belgilovchi impuls sifatida belgilanadi. Motivatsiya shaxs faoliyatini, uning xulq-atvorini va faoliyatini tartibga solishning yetakchi omili sifatida barcha odamlar uchun alohida qiziqish uyg'otadi.

"Motivatsiya" so'zini birinchi marta A.Shopengauer "Yetarli sababning to'rtta prinsipi" (1900-1910) maqolasida qo'llagan. Keyin bu atama inson xatti-harakatlarining sabablarini tushuntirish uchun psixologik foydalanishda mustahkam o'rnatildi.

Zamonaviy psixologiyada motivni tushunishga umumiy yondashuvning o'xshashligi bilan ushbu konsepsiyani aniqlashning ba'zi tafsilotlari va o'ziga xos xususiyatlarida sezilarli farqlar mavjud. Aslida, "motiv" tushunchasining ta'rifining o'zi ma'lum bir ilmiy muammoni keltirib chiqaradi. Agar motivning eng xarakterli ta'riflarini tahlil qilsak, u umumlashtirilgan shaklda faoliyatning boshqa tarkibiy qismlari, ko'pincha ehtiyoj bilan bog'liq bo'lgan rag'batlantiruvchi stimul sifatida ko'rib chiqilishini ko'rishimiz mumkin. Motivning ba'zi tipologiyalari va ta'riflari:

D.N.Uznadze (1940): "Ehtiyojni qondirish qiyin bo'lgan hollarda, ehtiyoj to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilmasa, u subyekt ongida o'ziga xos mazmun tarzida namoyon bo'ladi. Subyekt tomonidan u hayajon va taranglik lahzalarini o'z ichiga olgan norozilik tuyg'usi shaklida, obyektiv tomondan esa, harakatga turtki beruvchi muayyan mavzu mazmuni shaklida boshdan kechiriladi".

A.Maslou (1954): "Motiv ehtiyojning fiziologik nomutanosibligi holatida ifodalanadi... Motivatsion xatti-harakatlarning reaksiyasi

nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan harakatlardan iborat".

D.McClelland (1951): "Motiv kuchli affektiv assotsiatsiyaga aylanadi, maqsadli reaksiyani kutish bilan tavsiflanadi va ma'lum belgilarning zavq yoki og'riq bilan o'tmishdagi bog'lanishiga asoslanadi".

A.Vroom (1964): "Motiv - bu shaxsning ixtiyoriy faoliyatning muqobil shakllari orasidan qiladigan tanlovini boshqaradigan jarayondir".

K.Obuxovskiy (1972): "Motiv - bu ma'lum bir shaxsga ma'lum bir faoliyatni boshlash imkonini beradigan maqsad va dasturning og'zaki ifodasidir".

A.N.Leontev (1966): "Motiv - bu ehtiyoj aniqlangan va uning predmet mazmunini tashkil etuvchi obyekt (idrok qilinadigan yoki faqat tasavvur qilinadigan, ifodalangan)".

Ushbu ta'riflar asosida yaratilgan umumiy g'oya (va umuman olganda, ular juda ko'p) juda noaniq, bir xil emas: bir tomondan, motivni ehtiyoj bilan aniqlaydi (A.Maslou), boshqa tomondan, bu motivatsiya, maqsadni anglash bilan bog'liq (K.Obuxovskiy). Shu nuqtayi nazardan, A.N. Leontevning ta'rifi, motivni tushunishni ko'p jihatdan konkretlashtiradi, uni to'g'ridan-to'g'ri faoliyat kontekstiga kiritadi, uni faoliyatning asosiy predmeti bilan bog'laydi, ammo ko'rinib turibdiki, motivni subyekt bilan to'liq identifikatsiya qilish uning talqinini toraytiradi. Muayyan motivatsiyani shakllantirishga keng qo'llaniladigan rag'batlantirish yordam beradi. Amalda, - deb yozadi B.F.Lomov, - ko'pincha "motiv" va "rag'batlantirish" tushunchalarini ajratmaydi. Ayni paytda, bu tushunchalar bir xil emas. Mehnatni rag'batlantirishning ba'zi shakllari u yoki bu rag'bat shundan keyingina motivga aylanganda harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. Motivlarning "ehtiyoj" toifasi bilan bog'liqligi haqidagi umumiy qoida ko'p hollarda bahsli emas, garchi ba'zida bu yerda nomuvofiqliklar mavjud. Ideallar, manfaatlar, shaxsiyatlar, e'tiqodlar, ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar ham motivlar bo'lishi mumkin, ammo shu bilan birga, bu barcha sabablar ortida hali ham shaxsning barcha xilma-xilligi (hayotiy, biologikdan yuqori ijtimoiygacha) ehtiyojlari mavjud [3].

Muhokamalar va natijalar. "Motivatsiya" atamasi "motiv" atamasidan kengroq tushunchadir. Zamonaviy psixologiyada ular kamida ikkita ruhiy hodisani belgilaydilar:

a) shaxsning faolligini keltirib chiqaradigan va uning faoliyatini belgilaydigan motivlar to'plami, ya'ni xatti-harakatni belgilovchi omillar tizimi (bu, xususan, ehtiyojlar, motivlarni o'z ichiga oladi, maqsadlar, niyatlar, intilishlar va boshqalar);

b) tarbiya jarayoni, motivlarning shakllanishi, xulq-atvor faolligini ma'lum darajada rag'batlantiruvchi va ushlab turuvchi jarayonning xususiyatlari.

Shuning uchun motivatsiyani inson xatti-harakati, uning boshlanishi, yo'nalishi va faoliyatini tushuntiruvchi psixologik sabablar yig'indisi sifatida aniqlash mumkin. Motivatsiya g'oyasi xatti-harakatni emas, balki tushuntirishga harakat qilganda paydo bo'ladi. Bu "nima uchun?", "nima maqsadda?", kabi savollarga javob izlashdir. "nima maqsadda?" va "nima uchun?", "nima maqsadda...?". Xulq-atvordagi barqaror o'zgarishlarning sabablarini aniqlash va tavsiflash uni o'z ichiga olgan harakatlarning motivatsiyasi haqidagi savolga javobdir.

Xulq-atvorning har qanday shakli ichki va tashqi sabablar bilan izohlanishi mumkin. Birinchi holda xulq-atvor subyekting psixologik xususiyatlari tushuntirishning boshlang'ich va yakuniy nuqtalari, ikkinchidan, uning faoliyatining tashqi sharoitlari va holatlari sifatida ishlaydi. Birinchi holda ular motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, niyatlar, istaklar, manfaatlar va boshqalar haqida, ikkinchisida - mavjud vaziyatdan kelib chiqadigan rag'batlantirishlar haqida gapiradilar. Ba'zida odamning xulq-atvorini belgilaydigan barcha psixologik omillar shaxsiy moyillik deb ataladi. Keyin xulq-atvorning ichki va tashqi belgilanishining analoglari sifatida dispozitsion va situatsion motivatsiya haqida gapiriladi.

Dispozitsiya va vaziyat motivlari mustaqil emas. Dispozitsiyalar ma'lum bir vaziyat ta'sirida yangilanishi mumkin va aksincha, muayyan dispozitsiyalarning (motivlar, ehtiyojlar) faollashishi vaziyatning o'zgarishiga, to'g'rirog'i, subyekt tomonidan idrok etilishiga olib keladi.

Shaxsning bir lahzalik, haqiqiy xatti-harakati ma'lum ichki yoki tashqi ogohlantirishlarga reaksiya sifatida emas, balki uning moyilliklarining vaziyat bilan uzluksiz o'zaro ta'siri natijasida ko'rib chiqilishi kerak. Bu motivatsiyani doimiy o'zaro ta'sir va o'zgarishning siklik jarayoni sifatida ko'rib chiqishni taklif qiladi, bunda harakat mavzusi va vaziyat bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi va buning natijasi haqiqatan ham kuzatilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlardir [4].

Motivatsiya xulq-atvor alternativalarini tortish asosida doimiy tanlash va qaror qabul qilish jarayoni sifatida ishlaydi.

Motivatsiya harakatlarning maqsadga muvofiqligini, aniq maqsadga erishishga qaratilgan yaxlit faoliyatning tashkil etilishi va barqarorligini tushuntiradi. Motiv, motivatsiyadan farqli o'laroq, xatti-harakatlar subyekting o'ziga tegishli bo'lgan narsa, uning barqaror shaxsiy mulki bo'lib, u muayyan harakatlarni ichkaridan qo'zg'atadi.

Motivni umumlashgan shaklda dispozitsiyalar majmuini ifodalovchi tushuncha sifatida ham aniqlash mumkin.

Barcha mumkin bo'lgan dispozitsiyalar ichida ehtiyoj tushunchasi eng muhim hisoblanadi. Ehtiyoj - inson yoki hayvonning ma'lum sharoitlarda normal mavjudligi va rivojlanishidan oldin ularga muhtojlik holati. Shaxsning holati sifatida ehtiyoj har doim inson tanasiga (shaxsga) kerak bo'lgan narsaning yetishmasligi bilan bog'liq bo'lgan norozilik hissi bilan bog'liq [5].

Shunday qilib, motivlarning paydo bo'lishini quyidagicha ifodalash mumkin:

-  ehtiyojning paydo bo'lishi;
-  uni anglash;
-  qo'zg'atuvchini anglash;
-  ehtiyojning motivga aylanishi (bu yerda rag'bat ishtirokida) va uni anglash.

Talabalarining o'quv faoliyati motivlarining tavsifi jiddiy e'tiborga loyiqdir, chunki ular kasbiy tayyorgarlik sifatiga, kasbiy shaxsning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Ulardan ba'zilar: kognitiv, kasbiy, ijodiy muvaffaqiyat motivlari, keng ijtimoiy motivlar - shaxsiy obro'-e'tibor motivi, mavqeni saqlash va ko'tarish motivi, o'zini o'zi anglash motivi, o'zini o'zi tasdiqlash motivi, moddiy motivlar. Talabalarining o'quv faoliyati samaradorligining muhim motivatsion omili ijodiy muvaffaqiyat motividir. Yutuqlarga bo'lgan ehtiyoj inson tomonidan muvaffaqiyatga intilish sifatida boshdan kechiriladi, bu o'tmishdagi ishlash darajasi va hozirgi o'rtasidagi farq, bu muvaffaqiyat uchun o'zi bilan raqobat, har qanday biznesning natijalarini yaxshilash istagi. Shuningdek, u uzoq muddatli maqsadlarga erishishda, faoliyat mahsulida ham, muammoni hal qilish usullarida ham o'ziga xos natijalarni olishda ishtirok etishda namoyon bo'ladi. Muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyoj odamni muvaffaqiyatga erishishdan qoniqishni boshdan kechirishi mumkin bo'lgan vaziyatlarni izlashga undaydi. O'quv vaziyati yuqori darajaga erishish uchun ko'plab imkoniyatlarni o'z ichiga olganligi sababli, muvaffaqiyatga yuqori ehtiyojga ega bo'lgan shaxslar o'rganishdan ko'proq qoniqishni his qilishlari, o'quv jarayoniga ko'proq kuch sarflashlari kerak, bu esa ta'limning yuqori natijalariga olib keladi (yuqori talaba) muvaffaqiyat). Muvaffaqiyatga bo'lgan ehtiyojning ikkinchi tomoni - muvaffaqiyatsizlikdan qochish zarurati. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish istagi kuchli talabalar erishilgan natijalarni yaxshilashga past ehtiyojni topadi, standart usullarni noyob usullardan afzal ko'radi, ijodkorlikdan qo'rqadi. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish, tashvishning kuchayishi, o'rganishga konstruktiv bo'lmagan munosabat ustunlik qiladigan talabalar uchun

68 xarakterlidir (ko'pincha o'quv faoliyatiga himoyaviy munosabat namoyon bo'ladi). Ular, qoida tariqasida, ta'lim yutuqlaridan qoniqish uchun emas, balki muvaffaqiyatsizlik bilan bog'liq muammolardan xalos bo'lish uchun o'qiydilar [6].

Motivatsiyani o'rganish bo'yicha turli nazariyalarni tahlil qilish asosida olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, motivatsion soha ko'p bosqichli tashkilot bo'lib, murakkab tuzilma va uni shakllantirish mexanizmlariga ega. Motivatsiya barqaror shaxsiy shakllanish sifatida ehtiyojlarni qondirishga yo'naltirilganlik, niyatlar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi.

Motivatsion sohani rivojlantirishning psixologik shartlarini aniqlashda, shartlarni shaxsga psixologik ta'sirlar tizimi sifatida tushunish, ularni zarur va yetarli deb belgilash lozim. Shaxsning motivatsion sohasini shakllantirish uchun zaruriy psixologik shart-sharoitlarga quyidagilar kiradi: shaxsni faoliyatning namoyon bo'lish holatiga kiritish; ehtiyojlarni

rag'batlantirish, motivlarni rivojlantirish, analitik va sintetik faoliyat va ijodkorlikni tashkil etish. Yetarli psixologik shartlarga quyidagilar kiradi: muvaffaqiyat va xatti-harakatlar va faoliyatdan qoniqish. Psixologik vositalar insonning motivatsion sohasiga (nutq, ma'no, subyektiv hislar, hodisalar, qarashlar va boshqalar) tashqi va ichki psixologik ta'sirlar tizimi sifatida talqin etiladi. Agar psixologik sharoitlar shaxsning motivatsion sohasiga ta'sir qiluvchi yo'llar va vositalar bo'lsa, vositalar - o'quvchi shaxsiga psixologik ta'sirlar tizimi. Zamonaviy talaba shaxsining motivatsion sohasini shakllantirishning psixologik sharoitlari va vositalarini o'rganishda faollik, kommunikativ va hissiy-sensor sharoitlari va vositalari ajratiladi.

Xulosa. Motivatsiya sohasidagi tadqiqotlar zamonaviy psixologlarning tadqiqotlarida davom ettiriladi, chunki ushbu mavzuning dolzarbligi aniq va amaliy ahamiyatga ega. Shaxsning motivatsion sohasi tuzilishida analitik fikrlash va qobiliyatlarni o'rganish kerak.

Adabiyotlar

1. Кон И.С. Психология ранней юности. [Учеб. Пособие для пед. ин-тов]. –М.,1976.– электронный ресурс сайта http://www.koob.ru/age_psychology/
2. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов н/Д., 2000.
3. Karimova V. Psixologiya. -Toshkent, 2002-yil.
4. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi. –T., 2006.
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent, 2011.
6. Berdiyev G., Ibragimov A., Rahbar psixologiyasi. -T., 2005-yil.